

УДК 821.161.2: 808.53: 930.1

ЗАПОРОЖЦІ У СВІТЛІ ІСТОРИЧНОГО РЕВІЗІОНІЗМУ ПОСТМОДЕРНОЇ ДОБИ: СТРАТЕГІЯ ДЕКАНОНІЗАЦІЇ

Кравченко Я. П., к. філол. н., доцент

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

yana_kr@yahoo.com

Стаття присвячена визначенню особливостей постмодерної ревізії козацького міфу в контексті актуальних процесів переосмислення традиційних наративів українського минулого. Аналізу піддаються композиційні та художньо-стильові особливості інтерпретації історичної ролі запорожців у нарисах О. Бузини. Робиться висновок про те, що характерний для сучасної історіографії “підрив сциєнтизму” відбувається засобами стилізації історичної оповіді під постмодерний анекдот.

Ключові слова: історичний ревізійонізм, постмодернізм, історичний анекдот, постмодерна іронія, риторична стратегія, масовий читач.

ЗАПОРОЖЦЫ В СВЕТЕ ИСТОРИЧЕСКОГО РЕВИЗИОНИЗМА ЭПОХИ ПОСТМОДЕРНИЗМА: СТРАТЕГИЯ ДЕКАНОНИЗАЦИИ

Кравченко Я. П., к. филол. н., доцент

*Запорожский национальный университет
ул. Жуковского, 66, г. Запорожье, Украина*

Статья посвящена определению особенностей постмодернистской ревизии казацкого мифа в контексте актуальных процессов переосмысления традиционных нарративов украинского прошлого. Анализируются композиционные и художественно-стилевые особенности интерпретации исторической роли запорожцев в очерках О. Бузины. Делается вывод о том, что характерный для современной историографии “подрыв сциєнтизма” происходит средствами стилизации исторического повествования под постмодернистский анекдот.

Ключевые слова: исторический ревизионизм, постмодернизм, исторический анекдот, постмодернистская ирония, риторическая стратегия, массовый читатель.

ZAPOROZHIAN COSSACKS IN THE LIGHT OF HISTORICAL REVISIONISM OF POSTMODERN PERIOD: STRATEGIES OF DECANONIZATION

Kravchenko Y. P., Candidate of Philological Sciences, lecturer

*Zaporizhzhya National University
Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine*

The article is devoted to the definition of the features of the postmodern revision of the Cossack myth in the context of the actual processes of rethinking the traditional narratives of the Ukrainian past. Taking into account the assertion of the methodological pluralism of modern historical science (multi-paradigm), as well as the declaration of transition to new methodological-worldview horizons, the factor of convergence of historiographic and literary discourses is emphasized in the work. One of the representative forms of manifestation of such rapprochement is Oles Buzyna's artistic-journalistic historiography. In modern literary studies, Oles Buzyna is referred to as one of the trends of postmodernism – neomythologism. The basic idea of neo-mythologists is the deconstruction of the personalities of national classics and their works, the presentation of fundamental national discourse not as a factor of national existence (being of man, state and nation), but as something secondary, a priori, mythical, and most importantly – cosmopolitan, non-national. Compositional and artistic-style features of the interpretation of the historical role of the Cossacks in O. Buzyna's essays are analyzed. It is concluded that characteristic of modern historiography is the “undermining of scientism”, it is a means of stylizing the historical narrative for a postmodern joke with such characteristic features as intertext (citation, collage, reminiscence), mixing of worlds (kaleidoscopy), mixing time frames and building New, virtual worlds, do not really exist. The construction of the story in general is due to the choice of certain markers – basic patterns of behavior with one meaning and familiar connotations (foolishness, vanity, greed, crime, death, love, drunkenness, apostasy, etc.). The basis of such an artistic system is the aesthetics of identity. It is based on the complete identification of the depicted phenomena of life with already-known audiences model-stamps. The forms of realization of techniques and features that are inherent in the postmodern vision – irony, fragmentation, decentration, shocking, mixing of genres, merging with forms of mass consciousness are considered. The canonical events and facts are presented by Buzyna as the occasional results of a

chaotic whirlwind of events. Irony acquires non-traditional features – contextuality and carnivalization. The Buzyna's history is often performed in the style of a postmodern joke. As a vital reflection of the problem and its presentation without pathos, bitterness, radicalism and excessive sarcasm. Instead, it is irony, reflection, an unconventional look, without a desire for elitism, a search in semantics, a sophisticated game of meanings, and others.

Key words: historical revisionism, postmodernism, historical anecdote, postmodern irony, rhetorical strategy, mass reader.

Сучасна наука визнає загальну кризу вітчизняної історіографії, пов'язану із переосмисленням і оновленням методів пізнання минулого. Історики постають перед необхідністю “цілковитого переосмислення і переписування традиційних нарративів українського минулого – їхніх тематичних і концептуальних модальностей, цілей, параметрів, стратегій і притаманних міфологій” [1, с. 29]. Розвиток української історіографії вбачається в засадах багатопредметності і методологічного плюралізму (мультипарадигмальності). Декларується перехід на нові методологічно-світоглядні обрії, пошуки й апробація модерних дослідницьких технологій, удосконалення поняттєвого апарату.

Як відомо, сенс революційного зсуву у світовій історичній науці пов'язується насамперед із викликом постмодернізму. “Нині ми живемо в загальному стані постмодерності... В історичному пізнанні новий “стан” вилився у твердження, що “ми не маємо більше жодних текстів, ніякого минулого, а лише їх інтерпретації” [2, с. 17]. Українські історики змушені зважати на наслідки постмодерністського виклику, що проявляються в науковому доробку і концептуальних підходах. Показовим свідченням цього є явище “підриву сцієнтизму”, відкидання теорії та наукових критеріїв ставлення до розмаїтих інтерпретацій.

Однією з виразно окреслених тенденцій постмодерну є визнання науковцями зближення історії та літератури. За вдалим висловом А. Гуревича, історики усвідомили той факт, що “їхній дискурс, яким би він не був за формою, – усе ще оповідь, що розуміється в дусі Аристотеля як “виявлення інтриги представлених дій”. І на їхні праці поширюються фундаментальні принципи всякої оповіді, загальні і для історії, і для белетристики” [3, с. 9]. Постмодерністи займаються темами, які в традиційному історичному знанні, зазвичай, не обговорювалися. Їхні праці тісно переплітаються з літературознавством. Вони мають переважно елітарний характер і є ближчими до літературних творів, аніж до традиційних історіографічних жанрів.

Багато в чому зростання популярності постмодернізму пояснюється застосуванням літературних форм викладу матеріалу (більш вирашних для читача, аніж сухий стиль фундаментальної історичної монографії). До того ж, як зазначає К. Гломозда, прихильники згаданого напрямку “буквально сиплють афоризмами, іронічними висловлюваннями, красивими логічними парадоксами і навіть анекдотами, чим залучають читача. Постмодернізм дарує відчуття контролю над світом шляхом того, що автор і читач ніби самі створюють об'єкти свого вивчення, творять історію, відчувають себе деміургами” [4, с. 844]. Текст історика, стверджують постмодерністи, – це оповідний дискурс, нарратив, що підкоряється тим же правилам риторики, які виявляються в художній літературі. “Якщо послідовно стояти на подібній точці зору, – стверджує Гуревич, – то чи не виявиться, що будь-яка версія історії однаковою мірою має право на існування і байдужа до істини: вона здатна висловити лише погляди й оцінки автора історичного твору, погляди, за суттю своєю суб'єктивні” [3, с. 11].

Одним із показових свідчень переростання національної парадигми в постмодерністську, переходу до методологічного, тематичного, стильового урізноманітнення, і, зокрема, зближення історіографії й белетристики, є історичні розвідки Олесь Бузини, репрезентовані українському читачеві в книзі “Таємна історія України-Русі”.

Книга витримала дев'ять перевидань (2005 – 2016 рр.), загальний наклад – понад десять тисяч примірників, тоді як усі частини видання є широко доступними на різноманітних електронних ресурсах [5]. “Таємна історія” – це збірка невеликих за обсягом художньо-

публіцистичних нарисів з української історії різних епох, покликаних дегероїзувати й деканонізувати визначні події та постаті національного минулого. Зокрема, здійснюється спроба ревізійного тлумачення історичної ролі козацького Запорозжя (“Посмертныя приключенія Байды”, “Как казаки крымскому хану служили”, “Ненаписанное письмо запорожцев”, “Как Екатерина восстановила Сечь”). Метою пропонованого дослідження є визначення комплексу риторичних прийомів, що забезпечують історичну ревізію запорожців у постмодерному наративі О. Бузини.

“Таємна історія...” кваліфікується як “художнє видання”, отже, автор заперечує свою належність до наукової історіографії й знімає з себе відповідальність за достовірний виклад фактів. Можливо, саме з цієї причини серед професійних істориків книга залишилася майже непоміченою і відверто ігнорується. В академічному середовищі автора однозначно кваліфікують як псевдоісторика, який “під гучними гаслами відкриття історичних таємниць та боротьби зі стереотипами паплюжить видатних особистостей української історії” [6, с. 22].

У сучасному літературознавстві Олеся Бузину відносять до однієї з течій постмодернізму – неоміфологізму. Стрижневою ідеєю неоміфологістів є деконструювання персоналій національних класиків та їхніх творів, представлення фундаментального національного дискурсу не як чинника національного буття (буття людини, держави і нації), а як чогось вторинного, апріорного, міфічного, а найголовніше – космополітичного, безнаціонального.

Зазначені характеристики неоміфологічної методології дозволяють класифікувати книгу Бузини як масовий літературний продукт. Хоча зовнішньо вона імітує серйозний історичний дискурс, адже супроводжується досить солідною бібліографією, посиланнями на авторитетні джерела, розлогими цитуваннями. Однак ці складники є елементом постмодерної гри, адже жоден із тих читачів, на яких дійсно розрахована книга, не потребує наукової бібліографії.

Натомість цей читач потребує сенсаційного заохочення, емоційного контакту з автором і, найголовніше, відповідності тексту рівню власного інтелектуального і духовного розвитку. В анотації до першого видання 2005 р. актуалізовано ті маркери масової комунікації, які мають забезпечити успішний досвід рецепції відповідного типу читача: “Книга О. Бузини – первий за пятнадцять лет независимости взгляд на украинское прошлое с точки зрения факта, а не мифа. Знаковые исторические фигуры предстают в его новой книге не иконами, а живыми людьми. Сама же история – такой, как была на самом деле – исполненной жестокости и предательства, но чудовищно интересной. То, что скрывали архивы и самоцензура профессиональных историков, теперь становится достоянием широкого читателя”. Відбувається програмування сенсаційних читацьких очікувань, які вже частково визначені словом “таємна” в назві книги, а в анотації підсилюються популярними засобами маскульту – бінарними опозиціями: “факт – міф”, “ікона – жива людина”, “жорстока історія – цікава історія”, “професійні історики – широкий читач”. Твориться ілюзія сенсаційного відкриття правди, долучення читача до кола обраних, втаємничених осіб і протиставлення його середовищу професійних істориків. Отже, на етапі породження тексту саме чинник адресата через комунікативний характер тексту зумовлює вибір автором загальної комунікативної стратегії, включаючи відбір і організацію мовних засобів.

Про належність літературного продукту Бузини до масової літератури свідчить також принцип “формальності”, що виявляється на усіх формально-змістових рівнях книги. Присутнє звернення до повсякденної свідомості, до мови поточного моменту, “середньої мовної особистості”. Заголовки текстів орієнтовані на мову вулиці, репрезентують мовні портрети різних соціальних груп. Назви творів дають розуміння того, на чії смаки орієнтується автор (“Скифы – упыри и наркоманы”, “Ярослав Мудрый – покровитель киллеров”, “Роман – князь-потрошитель”, “Секс-бомба провинциальной литературы”, “Рэкетеры из Центральной рады”). Авторська риторична стратегія, вочевидь, ґрунтується на врахуванні чинника адресата.

У масовій літературі існують жорсткі жанрово-тематичні канони, що є формально-змістовними моделями прозових текстів, які побудовано за певною сюжетною схемою і наділено спільністю тематики, усталеним набором дійових осіб і типів героїв. Канонічне начало, естетичні шаблони побудови лежать в основі усіх жанрово-тематичних різновидів масової літератури (детектив, трилер, бойовик, фантастика, костюмно-історичний роман та ін.), саме вони формують жанрові очікування читача. Ці формально-змістовні ознаки здебільшого дотримано в інтерпретації історії, здійсненій О. Бузиною. Приміром, у нарисі “Посмертныя приключения Байды” слово “пригоди” актуалізує певний читацький прогноз-очікування і налаштовує читача на сприйняття захопливого, авантюрного сюжету. Оповідь виправдовує подібні очікування, адже розпочинається саме із жанрової дефініції: “Иногда история превращается в фантастический роман. А наше дело – вернуть ее в рамки детектива” [7, с. 145]. Автор прямо ідентифікує свою історичну оповідь з різновидом масової літератури. Часто назви провокують аналогії до добре відомих сюжетних моделей і викликають низку очікуваних асоціацій. Заголовок “Как казаки крымскому хану служили” створено за аналогією із серією популярних радянських анімаційних фільмів “Козаки”, знятих в УРСР на студії “Київнаукфільм”. Герої – запорожці Грай, Око і Тур стали своєрідним національним символом саме в масовій свідомості, адже активно тиражуються на логотипах товарів широкого вжитку.

Побудова оповіді загалом зумовлена вибором певних маркерів – базових моделей поведінки з одним значенням і звичними конотаціями (дурість, марнославство, жадібність, злочин, смерть, любов, пияцтво, розпуста та ін.). В основі такої художньої системи лежить естетика тотожності. Вона заснована на повному ототожненні зображених явищ життя з уже відомими аудиторії моделями-штампами. Наприклад, досить часто в нарисах Бузини спостерігаємо випинання суто фізичних ознак – культ тіла, перебільшення молодості і здоров'я, сублімація насолоди й інфляція чоловічого, візуалізація сексуальності – усе це лише підігріває комплекси звичайної людини. “Бахчисарай – грязная деревня, с полудиким ханом, курившим кальян и лапавшим немых девок из своего гарема на засаленных подушках” [7, с. 250]. “...захотелось ли Екатерине, чтобы князь Потемкин восстал из праха и тут же повалил ее на постель, как это случалось в прошлые времена” [7, с. 273]. Крізь комплекси неповноцінності події й цінності життя сприймаються іронічно, супроводжуючись потрібними автору оцінками і асоціаціями.

Постійним елементом побудови оповіді є емоційний зв'язок із читачем, що реалізується за допомогою риторичних звернень і запитань: «“Кто не знает картины “Запорожцы пишут письмо турецкому султану”!»; апелювання до загальновідомого: “Да и как можно не знать этот шедевр, если тиражируют его даже на конфетных коробках (для детей) и сигаретных пачках (для курильщиков)” [7, с. 216]. “Как же так вышло, что наследники бесстрашного Ивана Сирко оказались в рабстве у этого, говоря современным языком, третьеразрядного рэкетира? А спасибо нужно сказать Мазепе и Орлику! И еще одному проходимцу – кошевому атаману Гордиенко” [7, с. 250].

У сюжетах Бузини відбувається тотальна, безапеляційна дегероїзація запорожців засобами іронії: “казачья банда”, “братва”, “голопулая чернь”, “чубатые степные рыцари”, “степной супермен”. Іронія, яка за суттю своєю є інтелектуальною операцією дистанціювання суб'єкта від світу, в постмодерну добу стала типом комунікативного ставлення індивідів. Багато в чому постмодерн будується на основі обігрування міфологем минулого, стереотипів масової культури, остільки іронія набуває характеру певного провокаційного жесту щодо сформованого способу життя і стилю мислення людей. “А так как историки наши тоже не могут проводить свои исследования без рюмки другой” [7, с. 148]. “Долгими зимними вечерами на Сечи с перепою можно было много чего насочинять...” [7, с. 217].

Іронія постмодерну – радикальна іронія. Для цієї іронії неприйнятна унікальна пристрасть, особистісна ідентичність. Однак важливо навіть не те, що заперечується все і вся або пародіюється екзистенційна проблематика. Істотно інше – те, що в ситуації кінця історії,

децентрації суб'єкта, втрати легітимності іронія набуває нетрадиційних рис. Це – контекстуальність і карнавалізація. Для іронічної гри характерним є вираження складного, поліфонічного, випадкового стану світу, в якому сміх виступає як внутрішня якість безладу життя. Канонічні події й факти подаються Бузиною як випадкові результати хаотичного виру подій: “У Вишневецького просто не оставалось выхода, как набрать самое дешевое в тогдашней Европе войско – казаков, готовых в случае крайней нужды служить даже не за деньги, а за право пограбить. Недостатка же в этом лихом народце, шатающемся в поиске смысла жизни по Дикому Полю, слава Богу, не наблюдалось” [7, с. 146]. Звідси виникає низка рис, органічно властивих постмодерністському баченню, – невизначеність, фрагментарність, децентрація, поверховість, змішування жанрів, зрощення свідомості з мас-медіа.

Як розчленований і нігілюючий механізм уяви, іронія дробить символи і стереотипи, породжує фрагментарність і є деканонізацією, тобто критицизмом до будь-яких табу, прийнятих умовностей, стандартів знання, усякої легітимності. “Орлик с Мазепой в сражении не участвовали, так как постоянно валялись пьяными. Как пишет французский историк Вольтер, “с трудом можно было от них добиться, чтобы они не напивались, ибо этим начинали они день”. Зато пьянчуги протрезвели к бегству” [7, с. 251].

Історія Бузини часто виконана у стилістиці постмодерного анекдоту. Як стверджує Л. Пигулевський, “це цілком життєве осмислення проблеми і її уявлення без пафосу, гіркоти, радикалізму і зайвого сарказму. Замість цього – іронія, рефлексія, нетрадиційний погляд, і все це при повній демократичності жанру – без прагнення до елітарності, вишукування в семантиці, витонченої гри смислів та ін.” [8, с. 76]. Постмодерному анекдоту властивий інтертекст (цитата, колаж, ремінісценція), перемішування, змішування світів (калейдоскопічність), часових проміжків і навіть побудова нових, віртуальних світів, що не існують насправді. Наприклад, “Кстати, ясно вижу эту картину, столь любезную нашим историкам-квазипатриотам: на кухне Зимнего дворца скучает императрица. За окошком гаснет унылый петербургский денек. – Скука, Александр Васильевич, – жалуется Екатерина фельдмаршалу Суворову. – Так точно, Ваше Величество! – рапортует молодец фельдмаршал. – А не распять ли нам запорожца? – вдруг оживляется Екатерина. – Не занастит ли шельмеца? – Обязательно занастит! – веселеет герой Измаила. – А лучше сразу двух, чтобы им в одиночку не скучать!” [7, с. 270].

Автор конструє анекдотичні епізоди, наприклад, захоплення гуляки і авантюриста Вишневецького молдаванами, що полонили його, “выковыряв из копны сена” [7, с. 147], а сам герой “пребывал в скверной физической форме и даже в поход отправился не на коне, а на телеге – по причине мучившей его подагры” [7, с. 147]. Анекдотичний ефект досягається вибудовуванням жанрових сценок із підкресленою візуалізацією зображеного: “Кзаки поняли: под царем все-таки вольготнее! Письма с просьбами о прощении посыпались в Петербург мешками! Только император проснется, а ему в Зимний дворец опять очередную порцию казачьих “слез и соплей” несут – от раскаявшихся бывших подданных” [7, с. 254]. “Только Орлик со своей брехливой “конституцией” бегал кругами и умолял вернуться под хана” [7, с. 254].

Отже, альтернативна історія запорожців від Олеса Бузини є характерним явищем постмодерної доби. Згідно з постмодерним світоглядом, історія втілена у множині наративів. Історіографія звужує їх, наголошуючи на важливішому, ігноруючи більшість інших. Актуальний сьогодні плюралістичний підхід до висвітлення минулого містить положення про те, що, оскільки інтелектуальна різноманітність посилює історичну уяву й сприяє розробці й життєздатності вивчення минулого, історики мають радше вітати її, аніж жалкувати з її приводу. Деякі українські історики застерігають, що “постмодернізм в Україні, як і в інших регіонах світу, проявив себе насамперед своєрідною інтелектуальною модою, що стала небезпечною для суспільства не лише національним індіферентизмом, але також застосуванням певного безвідповідального способу мислення” [9, с. 147]. Інша частина вчених, навпаки, стверджує, що, всупереч поширеному уявленню, кризи історії немає: постмодернізм насправді творить як новий тип історії, так і її нову роль. Історія має

апелювати до загалу, не поступаючись рівнем наукових стандартів. Історичний ревізіонізм досягає успіху лише тоді, коли консенсус істориків сприяє ревізії. Отже, поява альтернативних історіографічних жанрових утворень, на зразок нарисів О. Бузини, вимагає професійного аналізу їх історичної зумовленості. Лише тоді історія має можливість уникнути кризи застою й посісти чільне місце на верхівці інтелектуального пошуку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л. О. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу / Л.О. Зашкільняк // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: Здобутки і проблеми / за ред.: Л. О. Зашкільняк. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. – С. 28–47.
2. Колесник І. І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття) / І. І. Колесник – Підручник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
3. Гуревич А. Я. Историк конца ХХ века в поисках метода / А. Я. Гуревич // http://krotov.info/libr_min/15_o/di/ssey_1996b.htm
4. Гломозда К. Ю. Сучасні погляди на проблему переосмислення історичного минулого / К. Ю. Гломозда // *Confraternitas*: ювіл. зб. на пошану Ярослава Ісаєвича. – Л., 2006–2007. – С. 842–854.
5. Олесь Бузина. Авторський сайт // <https://buzina.org/component/content/article/5-secret-story/416-l-r.html>; Истории Земли // <http://xn--e1adcaacuhnujm.xn--p1ai/oles-buzina-tajnaia-istoriya-ukrainy-rusi.html>; http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/buzina/index.php; сайт Украинские страницы // <http://old.mglin-krai.ru/Razmischleniya/buzina-tajnaiaistorija-x.htm>
6. Турченко Ф.Г. Сучасне українське історіописання: подолання кризи? / Ф.Г. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011, вип. XXXI. – С. 12–24.
7. Бузина О. Тайная история Украины-Руси / О. Бузина. – К.: Арий, 2013. – 384 с.
8. Пигулевский В.О. Ирония и вымысел: от романтизма к постмодернизму / В.О. Пигулевский. – Ростов-на-Дону: Фолиант, 2002. – 418 с.
9. Таран Л. Українська самоідентифікація, українська історія [Рец. на: Я. Ісаєвич. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. Львів, 1996] // Сучасність. – 1999. – № 4. – С. 147–150.

REFERENCES

1. Зашкільняк, Леонід “Методологічні аспекти світового історіографічного процесу.” *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: Здобутки і проблеми*. За ред. Л. О. Зашкільняка. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, (2004): 28–47.
2. Колесник, Ірина *Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття)*. К.: Генеза, 2000.
3. Гуревич, Арон “Историк конца ХХ века в поисках метода.” Библиотека Якова Кротова. Дата звернення Квітень 4, 2017. http://krotov.info/libr_min/15_o/di/ssey_1996b.htm
4. Гломозда, Костянтин “Сучасні погляди на проблему переосмислення історичного минулого.” *Confraternitas*: ювіл. зб. на пошану Ярослава Ісаєвича. – Л., (2006–2007): 842–854.
5. Олесь Бузина. Авторський сайт. Дата звернення Квітень 11, 2017. <https://buzina.org/component/content/article/5-secret-story/416lr.html>; Истории Земли. Дата звернення Квітень 11, 2017. <http://xn--e1adcaacuhnujm.xn--p1ai/oles-buzina-tajnaia-istoriya-ukrainy-rusi.html>; Электронная Библиотека Гумер. Библиотека Якова Кротова. Дата звернення Квітень 4, 2017. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/buzina/index.php; сайт Украинские страницы. Дата звернення Квітень 11, 2017. <http://old.mglin-krai.ru/Razmischleniya/buzina-tajnaiaistorija-x.htm>
6. Турченко, Федір “Сучасне українське історіописання: подолання кризи?” *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2011 (XXXI): 12–24.
7. Бузина, Олесь *Тайная история Украины-Руси*. К.: Арий, 2013.
8. Пигулевский, Владислав *Ирония и вымысел: от романтизма к постмодернизму*. Ростов-на-Дону: Фолиант, 2002.
9. Таран, Людмила “Українська самоідентифікація, українська історія.” *Сучасність* 4 (1999): 147–150.